

В. Г. ПОДЛЕСНА,
*доцент, кандидат економічних наук,
старший науковий співробітник
відділу економічної теорії
ДУ "Інститут економіки та прогнозування НАН України"
(Київ)*

ОСОБЛИВОСТІ СУЧАСНОЇ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОЇ КРИЗИ В УКРАЇНІ ТА ОСНОВНІ ОРІЄНТИРИ ЇЇ ПОДОЛАННЯ

Обґрунтовано, що вітчизняна соціально-економічна модель породжує економічні, інституційні, конституційні та світоглядні кризи. З'ясовано, що основною причиною кризового характеру соціально-економічного розвитку України є інверсійний характер здійснюваних з 1990-х років реформ; досі не подолано трансформаційну кризу економіки, яка виникла у період переходу від планового до ринкового господарства, коли були сформовані умови для самовідтворювальної трансформаційної кризи – інституційні пастки.

V. G. PODLESNA,
*Assoc. Professor, Cand. of Econ. Sci.,
Senior Sci. Researcher,
Department of Economic Theory,
Institute for Economics and Forecasting of the NAS of Ukraine
(Kyiv)*

PECULIARITIES OF THE MODERN SOCIO-ECONOMIC CRISIS IN UKRAINE AND THE MAIN REFERENCE POINTS IN OVERCOMING IT

It is substantiated that the domestic socio-economic model generates the economic, institutional, constitutional, and ideological crises. It is clarified that the main reason for the crisis character of Ukraine's socio-economic development is the inversive character of reforms, being realized from the 1990-s. The transformational crisis, which arose in the period of the transition from the planning economy to a market one, when the institutional traps as the conditions for a self-reproducible transformational crisis were formed, is not overcome till now.

Відмінною рисою соціально-економічної моделі, яка сформувалася в Україні, є те, що вона перманентно продукує різноманітні кризи (економічні, інституційні, конституційні, світоглядні), які розвиваються в руслі трансформаційної кризи, основою якої є інверсійний характер інституційних трансформацій, розпочатих у 1990-ті роки в Україні. Застосовувані в Україні підходи до трансформації найважливіших суспільних інститутів (зокрема, держави, власності, сім'ї) порушували еволюційну послідовність або зміст інституційного розвитку. Інститут власності трансформувався з державної і колгоспно-кооперативної власності у велику при-

Подлесна Василина Георгіївна (Podlesna Vasylyna Georgiivna) – e-mail: podlesnw@mail.ru.

ватну; інститут держави-установи – в державу-корпорацію; нуклеарна радянська сім'я, розвиток якої ґрунтувався на неформальному контракті з державою, яка забезпечує головні соціальні блага, перетворилася на сім'ю, вимушену покладатися на свої власні економічні ресурси і лише частково розраховувати на державне субсидування необхідних соціальних благ. У розвинутій ринковій економіці, що характеризується зрілими інституційними практиками соціально-економічних і політичних відносин, циклічні соціально-економічні кризи сигналізують про загострення внутрішніх суперечностей суспільного відтворення і необхідність удосконалення технологій суспільного виробництва та обміну.

Трансформаційні кризи економіки істотно відрізняються від циклічних криз тим, що виникають при переході від однієї системи, яка еволюціонує, до іншої альтернативної системи [1]. Трансформаційні кризи є характерними для перехідних економік постсоціалістичних країн і розрізняються за термінами і масштабами. Для перехідних економік є характерною біполярна структура, що складається з підструктури централізовано керованого господарства та підструктури ринкового господарства, а також їх системних взаємозв'язків. При переході від планової до ринкової економіки можливі економічні колапс і регрес. Якщо темпи дерегулювання планової економіки і руйнування централізовано керованих структур є значно вищими, ніж темпи формування необхідних ринкових структур, то в економіці настає колапс. Якщо за дуже низьких темпів виникнення ринкових структур темпи дерегулювання старих структур централізованої економіки також є незначними, то можливе відновлення колишньої структури економіки [2]. Слід зауважити, що на практиці економічний регрес, наприклад, у багатьох постсоціалістичних країнах призвів не до відновлення централізовано керованої економіки, а до виникнення перекручених форм ринкового господарства, зокрема, до формування кланово-олігархічного капіталізму. В Україні радикальний варіант ринкових реформ, які розпочалися в 1995 р., передбачав широку приватизацію, а з 2000 р. – грошовий етап приватизації великих стратегічно важливих підприємств. У 1998 р. питома вага приватного сектору у ВВП України становив уже 55%*. Формування кланово-олігархічної економіки в Україні пов'язане з особливим типом ділових взаємозв'язків, які встановилися між великим бізнесом і політичною елітою та зумовили виникнення державно-патронатної власності. Поняття державно-патронатної власності та особливості її формування в Україні досліджував А. Задоя. Тільки контрольована державна підтримка може гарантувати великому бізнесу в Україні певну захищеність від важкопрогнозованих деструктивних економічних і політичних процесів. Найбільш успішною стратегією участі в приватизаційних аукціонах і конкурсах в Україні в 1990-ті роки стало досягнення преференцій з боку державних чиновників. Надалі нові власники великих підприємств спрямували зусилля на суспільне визнання їхніх прав власності. Наступним кроком щодо зміцнення та інституціоналізації великої власності став пошук державного патронату, тобто великий бізнес сконцентрував зусилля на тому, щоб самому стати державою [3].

Якщо економічну кон'юнктуру оцінюють за кількісними характеристиками, то інституційну динаміку слід визначати за якісними перетвореннями базових суспільних інститутів. Наприклад, темпи зростання приватної власності в національній економіці не можуть охарактеризувати сутність приватизаційних процесів

* Transition report 1998 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ebrd.com/downloads/research/transition/TR98.pdf>.

у постсоціалістичних країнах. У кожній з цих країн склалися свої особливі соціально-економічні системи, найважливішою детермінантою яких є відносини власності. У найбільш складній ситуації опинилися ті постсоціалістичні країни, в яких сформувалася кланово-олігархічна економіка, що базується на застарілих технологіях, збережено структуру суспільного виробництва, орієнтовану на видобування і експорт ресурсів та продукції з низьким ступенем переробки. Варто зазначити, що така структура економіки є вкрай залежною від глобальної економічної кон'юнктури і країна, яка експортує переважно ресурси і не інвестує в технологічну та інституційну модернізацію (як це відбувається в Україні), виступає донором економічного зростання для інших країн.

Після глибокого падіння економіки на початку 1990-х років, зuboжіння широким верствам населення, проведення приватизації сформувалася соціально-економічна система, яка роздирається антагоністичними суперечностями: між найманими працівниками і роботодавцями, між бізнес-елітами, які зрослися з політичними елітами. Однак ці протиріччя не вирішувалися, а нагромаджувалися, періодично приводячи до конституційних криз і криз політичної влади (табл.1).

Таблиця 1

Політичні кризи та економічна кон'юнктура в Україні *

Часовий період політичної кризи	Стан економічної кон'юнктури в Україні	Результати політичної кризи
1993–1994 рр.	Соціально-економічна криза: обвал промислового виробництва, гіперінфляція – 10206% за рік	Глибока криза, що призвела до дострокових президентських виборів
2003–2004 рр.	Перегрів економіки на порозі соціально-економічної кризи	Глибока криза, що призвела до конституційної реформи та створення юридичних основ для повторного голосування
2013–2014 рр.	Депресія, що прийшла на зміну глибокій економічній кризі 2008–2009 рр., яка стабілізує економіку та формує умови для подальшого економічного розвитку	Глибока криза, що призвела до висунення опозиційного вимог: конституційна реформа, дострокові президентські вибори

* Розроблено автором.

Перша криза політичної влади Президента в Україні була детермінована економічною кон'юктурою, надалі політичні кризи розгорталися в умовах або економічного зростання, або помірної депресії економіки. Більш вагомим чинником розгортання політичних криз в Україні є політична дезорієнтованість населення: за результатами соціологічних опитувань, упродовж 1992–2013 рр. питома вага громадян, які не мають чітких політичних уподобань, перебувала в інтервалі 39,1–64% [4].

В умовах глобалізації суб'єкти господарювання трансформаційних постсоціалістичних економік не мали сформованих інституційних практик ділових відносин з бізнесом розвинутих країн, а національні економіки постсоціалістичних країн – інституційних практик для відстоювання своїх економічних інтересів у глобальній економіці, тому ці країни втратили частину експортного потенціалу, зазнали часткової або повної технологічної демодернізації. Україна пристосувалася до світової економіки у вигляді сировинного додатку, не маючи розвинутого внутрішнього ринку, не вирішивши основоположних завдань створення національної економіки. Інверсійність ринкових перетворень і глобалізація зумо-

вили формування економічної пастки для України: чим вищими є темпи економічного зростання, яке забезпечують, насамперед, сировинні галузі (металургія, хімічна промисловість), тим гірше стає структура економіки, тим сильнішими є диспропорції і тим більшою є ймовірність і руйнівний характер наступної неминучої кризи [5].

Структурна криза економіки – невідповідність між галузевою структурою національної економіки та вимогами нової техніко-економічної парадигми, що забезпечує збільшення суспільної продуктивності праці і, відповідно, підвищення конкурентоспроможності економіки. Спочатку така парадигма впроваджується в провідних країнах і згодом надає можливості економічного зростання для країн, які обрали стратегію наздоганяючого розвитку.

У 2001–2013 рр. у загальному обсягу реалізованої продукції високою була питома вага продукції таких галузей: виробництво та розподіл електроенергії, газу, води; металургія; харчова промисловість; машинобудування (рис. 1).

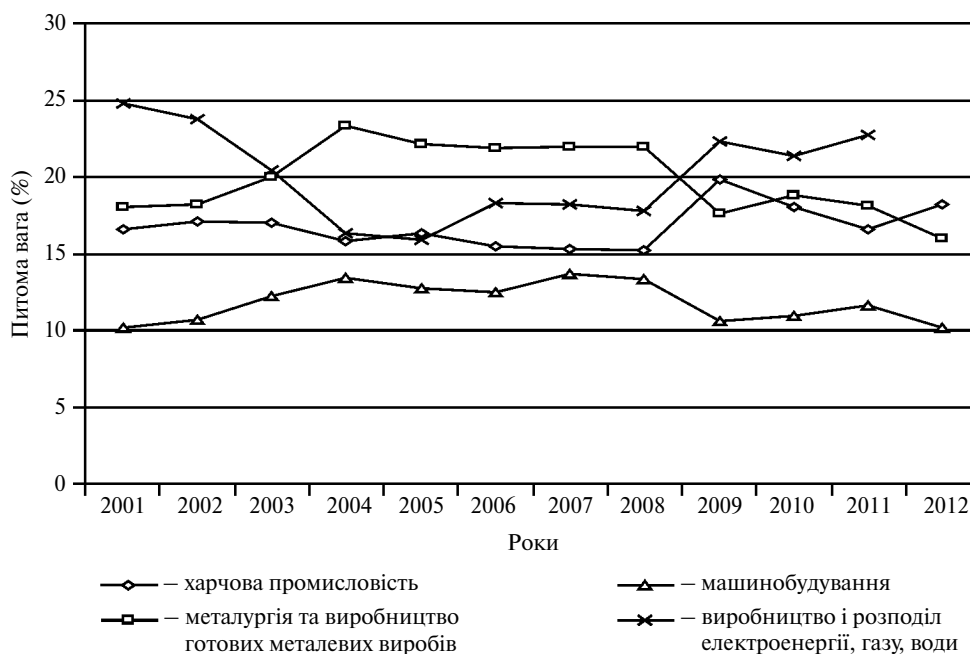

Рис. 1. Динаміка питомої ваги продукції окремих галузей промисловості у загальному обсязі реалізованої продукції

Складено за: Обсяги реалізованої промислової продукції (робіт, послуг) за 2001–2011 роки; Обсяги реалізованої промислової продукції (товарів, послуг) за видами економічної діяльності у 2010–2013 роках [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ukrstat.gov.ua>.

Продукція галузі виробництва та розподілу електроенергії, газу, води лише частково може бути віднесена до V технологічного укладу. Решта ж з аналізованих галузей належать до III та IV технологічних укладів. Тоді як провідні країни в 1970-ті роки почали впроваджувати V технологічний уклад, Україна після розвалу радянської планової економіки продовжила експлуатацію старих технологій, що зумовило низьку економічну ефективність господарської діяльності, за якої вітчизняна продукція спроможна конкурувати на зовнішніх ринках переважно за рахунок низьких цін, а не високої якості. Зниження собівартості вітчизняної продукції досягається не шляхом ресурсо- та енергозбереження, а за рахунок економії фонду заробітної плати найманих працівників.

Металургія відіграє надзвичайно важливу роль в економіці України: у 2012 р. більш як 10% від загальної чисельності зайнятих у промисловості становили працівники металургійної галузі, а обсяги її виробництва забезпечували понад 20% ВВП країни. При цьому серед країн, що виробляють та експортують металопродукцію, Україна демонструє найгірші показники економічної ефективності [6]. Галузь має великий потенціал розвитку, проте стає збитковою. Така явна диспропорція в економіці, коли металургія створює значну частку ВВП (в окремі роки — майже чверть ВВП), але при цьому є низькорентабельною та її внесок у бюджет країни є незначним, пов'язана з особливостями сформованого інституту великої приватної власності в Україні, яка є недостатньо легітимізованою в суспільній свідомості (табл. 2) [4].

Таблиця 2

Динаміка відповідей на запитання щодо ставлення до приватизації

(%)

Показники	Роки			
	1995	2000	2005	2010
	N*=1810	N*=1810	N*=1810	N*=1810
Ставлення до передавання у приватну власність (приватизації) великих підприємств				
Негативне.....	46,1	51,8	61,2	62,1
Важко сказати, негативне чи позитивне.....	32,1	30,3	25,4	24,8
Позитивне.....	21,8	17,9	13,4	13,1
Ставлення до передавання у приватну власність (приватизації) малих підприємств				
Негативне.....	19,1	18,8	23,5	28,5
Важко сказати, негативне чи позитивне.....	25,2	28,8	32,5	31,0
Позитивне.....	55,7	52,4	44,0	40,5

* N — місткість статистичної вибірки [4].

Дані соціопитувань свідчать про те, що суспільство більш лояльно налаштоване щодо малої приватизації, негативне ж ставлення до приватизації великих підприємств у 1995–2010 рр. наростало. У 2013 р. передавання в приватну власність великих підприємств вважали доцільним 16,9% опитаних, а недоцільним — 65,9%, ідею одержавлення великих підприємств підтримували 66,2% опитаних громадян [4]. В Україні велика приватна власність є причиною глибоких суперечностей усередині політико-економічної еліти. Перманентна небезпека переділу власності і націоналізації її великих об'єктів зумовлює втечу національного капіталу і розвиток тіншової економіки. Остання становить в Україні не менш як 30% ВВП, а в кризовому 2009 р. рівень тінзації вітчизняної економіки зріс до 37% [7].

Сучасна криза в Україні має комплексний характер і поєднує циклічну економічну кризу, структурну кризу, яка посилюється, та інституційну кризу. Базисом для сучасної гібридної кризи в Україні стала трансформаційна криза, яка розпочалася в 1990-ті роки і триває понині й була породжена інституційною деструкцією, демодернізацією і зниженням економічної ефективності господарської діяльності в базових галузях економіки. Найважливішими проявами інституційної кризи в Україні є низький рівень довіри до великої приватної власності, дезінтеграція інституту сім'ї, періодичні кризи політичної влади. З одного боку, для сучасного інституту сім'ї в Україні характерні ті самі тенденції, що і для постіндустріального суспільства в цілому: нестабільність шлюбів, зниження ролі сім'ї у вихованні і соціалізації дітей, зростання кількості неповних сімей та нелегальних одностатевих шлюбів. З іншого — для сучасного вітчизняного інституту сім'ї характерним є ряд особливостей: збільшення числа бездітних сімей та сімей, в яких функції батьків щодо

виховання та соціалізації дітей виконують найближчі родичі старшого покоління (рис. 2).

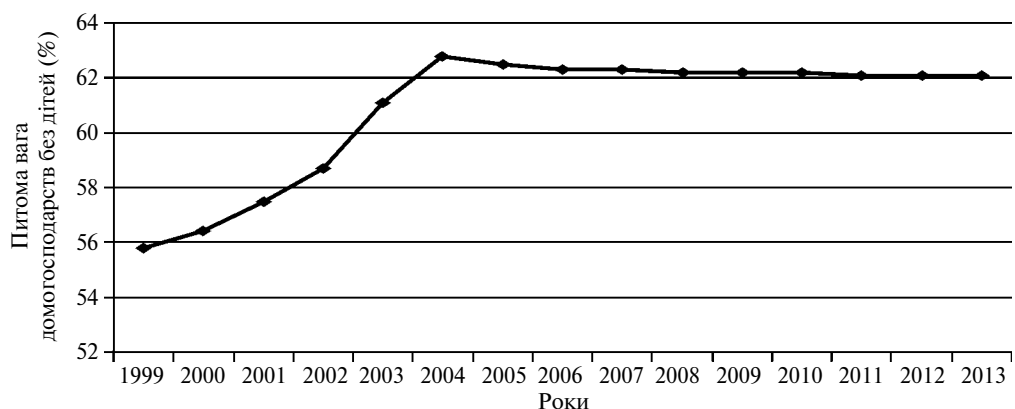

Рис. 2. Динаміка питомої ваги домогосподарств без дітей у загальній кількості домогосподарств

Побудовано за: Характеристика домогосподарств [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua>.

Значне зростання питомої ваги бездітних домогосподарств у загальній кількості домогосподарств відбувалося у 1999–2004 рр. і залишалося на стабільно високому рівні у 2004–2013 рр. Економічна кон’юнктура у 2000-ті роки за силою свого впливу на демографічні процеси поступалася впливу трансформаційної кризи постсоціалістичної соціально-економічної системи. Таким чином, у ході ліберальних ринкових реформ в Україні були сформовані умови для самовідтворювальної трансформаційної кризи – так звані інституційні пастки, уникнути яких можливо лише шляхом упровадження інституційних підходів до подолання сучасної комплексної кризи вітчизняної соціально-економічної системи. Перехідна економіка України у 2005 р. була визнана ринковою, проте такою вона є тільки за формальними ознаками. Насправді був сформований квазіринок. На думку О. Безсонової, квазіринок завжди становить основу перехідних фаз інституційних циклів і являє собою економіку, в якій формальні ринкові відносини слугують тільки зовнішньою правовою оболонкою неформальних роздавальних зв’язків [8]. В умовах квазіринку зовнішні ринкові інструменти (конкурси, тендери, аукціони) дозволяють реалізовувати перекручені у відношенні до нормативного порядку роздачі “своїм”. В Україні затяжна трансформаційна криза не дозволяє здійснити еволюційний перехід від квазіринку до повноцінної соціально орієнтованої ринкової економіки, що пов’язано з переважанням ліберальних підходів в економічній теорії та практиці. У сучасному світі неможливо досягти успіху в інституціональному та економічному реформуванні, спираючись на однорідні теоретичні концепції. Для подолання затяжної трансформаційної кризи необхідно застосувати еволюційно-інституційний підхід, який вказує на те, що у ринковому середовищі, яке швидко змінюється, однорідні системи деградують, а здатними до оптимального пристосування виявляються системи з різноманітними неоднорідними елементами, що діють на підставі різних принципів [9]. Вибравши як орієнтир розвитку побудову ринкової економіки, необхідно також урахувати, що провідні країни використовують інституційні практики соціальної держави, а також підтримують суспільні інститути, які забезпечують інноваційний розвиток. Доступність соціальних благ, активна участь інституту держави в господарських та інновацій-

них процесах, державна підтримка науки та освіти повинні виступати не як цілі, а як інструменти подолання трансформаційної кризи соціально-економічної системи України.

Список використаної літератури

1. Зойдов К.Х. Трансформационный кризис экономики России: природа, динамика, пути преодоления. — М. : ИПР РАН, 2000. — 250 с.
2. Бродский Б.Е. Трансформационные кризисы // Экономический журнал ВШЭ. — 1998. — Т. 2. — № 3 [Электронный ресурс]. — Режим доступа : http://library.hse.ru/e-resources/HSE_economic_journal/articles/02_03_04.pdf.
3. Задоя А., Кузьминов С. Об особенностях формирования государственно-патронатной собственности в Украине [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.ur.edu.pl/pliki/Zeszyt11/28.pdf>.
4. Українське суспільство 1992–2013. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг ; [за ред. В. Ворони, М. Шульги]. — К. : Інститут соціології НАН України, 2013. — 566 с.
5. Гриценко А.А. Институциональная политическая экономия: методологический потенциал и новые возможности / Формування ринкової економіки : зб. наук. пр. — Спец. вип. : Методологічні проблеми сучасної політичної економії ; [відп. ред. О.О. Беляєв]. — К. : КНЕУ, 2011. — С. 21–31 [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://ir.kneu.edu.ua:8080/bitstream/2010/1401/1/Grytsenko.pdf>.
6. Амоша А.И., Большаков В.И., Минаев А.А. и др. Украинская металлургия: современные вызовы и перспективы развития : моногр. — Донецк : Ин-т экономики пром-сти НАН Украины, 2013. — 114 с.
7. Павлюк А.П., Покришка Д.С., Белінська Я.В. та ін. Структурні перетворення в Україні: передумови модернізації економіки ; [за ред. Я.А. Жаліла]. — К. : НІСД, 2012. — 104 с.
8. Бессонова О. Институциональный кризис и эволюционные возможности его преодоления [Электронный ресурс]. — Режим доступа : http://razdatok.narod.ru/BESSONOVA/B2014/ONS_2014_4_Bessonova.pdf.
9. Зойдов К. Эволюционно-институциональный подход и методология проведения антикризисных мероприятий в переходной экономике // Экономика и математические методы. — 2004. — № 3. — С. 16–32.

References

1. Zoidov K.Kh. *Transformatsionnyi krizis ekonomiki Rossii: priroda, dinamika, puti preodoleniya* [The transformational crisis of Russia's economy: nature, dynamics, and ways to overcome it]. Moscow, IPM of the RAS, 2000 [in Russian].
2. Brodskii B.E. *Transformatsionnye krizisy* [Transformational crises]. *Ekon. Zhurn. VShE — Econom. J. of HSE*, 1998, Vol. 2, No. 3, available at: http://library.hse.ru/e-resources/HSE_economic_journal/articles/02_03_04.pdf [in Russian].
3. Zadoya A., Kuz'minov S. *Ob osobennostyakh formirovaniya gosudarstvenno-patronatnoi sobstvennosti v Ukraine* [On the peculiarities of the formation of a public-patronate property in Ukraine], available at: <http://www.ur.edu.pl/pliki/Zeszyt11/28.pdf> [in Russian].
4. *Ukrains'ke Suspil'stvo 1992–2013. Stan ta Dynamika Zmin. Sotsiologichnyi Monitoryng, za red. V. Vorony, M. Shul'gy* [Ukraine's Society in 1992–2013. State and Dynamics of Changes. Sociological Monitoring], edited by V. Vorona, M. Shul'ga. Kyiv, Inst. of Sociology of the NASU, 2013 [in Ukrainian].

5. Grytsenko A.A. *Institutsional'naya politicheskaya ekonomiya: metodologicheskii potentsial i novye vozmozhnosti, v: Formuvannyya rynkovoï ekonomiky, Spets. vyp.: Metodologichni problemy suchasnoi politychnoi ekonomii, vidp. red. O.O. Belyaev* [Institutional political economy: methodological potential and new possibilities, in: Formation of Market Economy, Special Issue "Methodological problems of modern political economy"], edited by O.O. Belyaev. Kyiv, KNEU, 2011, pp. 21–31, available at: <http://ir.kneu.edu.ua:8080/bitstream/2010/1401/1/Grytsenko.pdf> [in Russian].

6. Amosha A.I., Bol'shakov V.I., Minaev A.A. et al. *Ukrainskaya Metallurgiya: Sovremennyye Vyzovy i Perspektivy Razvitiya* [Ukraine's Metallurgy: Modern Challenges and Perspectives of Its Development]. Donetsk, Inst. of Industry's Economy of the NASU, 2013 [in Russian].

7. Pavlyuk A.P., Pokryshka D.S., Belins'ka Ya.V. et al. *Strukturni Peretvorenniya v Ukraini: Peredumovy Modernizatsii Ekonomiky, za red. Ya.A. Zhalila* [Structural Transformations in Ukraine: Preconditions for a Modernization of the Economy], edited by Ya.A. Zhalilo. Kyiv, NISS, 2012 [in Ukrainian].

8. Bessonova O. *Institutsional'nyi krizis i evolyutsionnye vozmozhnosti ego preodoleniya* [The institutional crisis and the evolutionary possibilities to overcome it], available at: http://razdatok.narod.ru/BESSONOVA/B2014/ONS_2014_4_Bessonova.pdf [in Russian].

9. Zoidov K. *Evolyutsionno-institutsional'nyi podkhod i metodologiya provedeniya antikrizisnykh meropriyatii v perekhodnoi ekonomike* [The evolutionary-institutional approach and a methodology of execution of the anticrisis measured in a transient economy]. *Ekonom. i Matem. Met. – Econ. Math. Methods*, 2004, No. 3, pp. 16–32 [in Russian].
